

Karol Łopatecki

Uniwersytet w Białymstoku
e-mail: karollopatecki@gmail.com

Udział „sejmików” wojskowych przy tworzeniu i ogłaszaniu artykułów wojskowych w XVI i XVII stuleciu

SUMMARY

Military Congregations' Participation in Creating and Proclaiming Ordinances and Articles of War in the XVI and XVII Century

The article explores soldiers' participation in process of creating and accepting ordinances and articles of war. It was possible because of existence in army *Sejmików* – distinct for rittmeisters (Rittmeisters Council) and for the companions from one unit (Banner Council). In the beginning only rittmeisters had an influence over forming the articles of war. From the XVII century also companions could present their will. The acceptance of the officers was necessary to put legal rules into practice. From the nineties of the XVI century we can observe, that commander in chief (*Hetman*), Jan Zamoyski resigns from knights' participation and tries, with the help of his own authority and *Sejm'* enablement, to create legal rules by his own, without soldiers' participation. Councils had a much greater authorisation in confederated units, that played a major role in legislation process.

Key words: military oaths, articles of war, military congregations.

1. Wstęp

Jerzy Urwanowicz w swej książce zauważył znaczne podobieństwo samorządowych obrad żołnierzy polskich i litewskich do sejmików szlacheckich¹. Autor podkreślił, że „do kompetencji tego gremium należało też udzielanie aprobaty, przyjmowanie do wiadomości i przekazywanie w dół hierarchii woj-

¹ J. Urwanowicz, *Wojskowe „sejmiki”*. Kola w wojsku Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku, Białystok 1996.

skowej rozporządzeń wojskowych”². W niniejszej pracy poddano analizie zagadnienie udziału zgromadzeń żołnierskich w procesie tworzenia edyktów i artykułów wojskowych oraz oficjalnego ich ogłoszenia.

W dotychczasowej literaturze przedmiotu podkreślano przede wszystkim kompetencje prawodawcze kół konfederackich³, w wojskach państwowych problem był zaledwie sygnalizowany⁴. Brak szerzej zakrojonych badań nad uprawnieniem organów przedstawicielskich wojska do akceptowania lub przynajmniej przyjmowania do wiadomości praw wojennych wiąże się z niedostateczną bazą źródłową. W źródłach epistolograficznych i pamiętnikarskich jedynie wyjątkowo poruszano ten problem. Podstawowe znaczenie odgrywają oryginały artykułów wojskowych⁵; na takich dokumentach nanoszono ewentualne poprawki, umieszczano podpisy oficerów, dodawano informację o przyjęciu ich przez wojsko itp.⁶ Dopiero wówczas kancelaria hetmańska rozpowszechniała ich odpisy (również z podpisem i pieczęcią hetmańską) do poszczególnych rot⁷. Niestety, najczęściej znane są jedynie artykuły wojskowe w odpisach, gdzie odwzorowano treść norm prawnych, bez dodatkowych informacji, które pojawiały się w trakcie uchwalania praw⁸.

² Ibidem, s. 40. O kołach pospolitackich: K. Łopatecki, *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*, Białystok 2013, s. 367–380, 580–582.

³ W. Magnuszewski, *Z dziejów elearów polskich. Stanisław Stroynowski, lisowski zagończyk, przywódca i legislator*, Warszawa–Poznań 1978, s. 120–132.

⁴ Akcentowano przede wszystkim przypadek udziału wojska w procesie tworzenia artykułów wojskowych z 1581 r. H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582*, cz. IV, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1972, nr 18 (1), s. 20–21.

⁵ Pod tym pojęciem rozumien prezentowany wojsku dokument opatrzony podpisem i pieczęcią prawodawcy (króla, hetmana).

⁶ Istnieje tylko jedna wersja takich artykułów, zaprezentowanych wojsku litewskiemu w 1622 r. *Artykuły według których wojsko JKM inflanckie pod regimementem moim będące sprawować się powinno*, Российская национальная библиотека (Санкт-Петербург). Отдел рукописей, f. 971, Авт. 321/2, № 9, k. 1–7. O wydanych wówczas artykułach: H. Wisner, *Wojna polsko-szwedzka w Inflantach 1621–1622*, „Zapiski Historyczne” 1991, nr 56 (4), s. 65.

⁷ W. Wojdat do K. Radziwiłła, Rumbork 11 VIII 1622, Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów, dz. V, sygn. 17656, s. 86: „uniżenie proszę raczej nam WXM te Artykuły ręką swą podpisane rozkazać przysłać, aby wždy jaki postrach miedzi nami był i groza na tych co się sami na jedną zwierzchność nieoglądają”. Przykład takich źródeł: *Artykuły według których wojsko JKM inflanckie pod regimementem moim będące sprawować się powinno*, Российская национальная библиотека (Санкт-Петербург), Отдел рукописей, f. 971, Авт. 321/2, № 42, k. 1–7.

⁸ Czasem jednak odpisy te odnotowują istnienie pieczęci, podpisów, co zwiększa walory poznawcze tego dokumentu. Przykładowo: *Artykuły które się przydają do artykułów dawnych poprzysiężonych żołdatom*, Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Zamoyskich, sygn. 3112, s. 289–290.

2. Kształtowanie się zasad dotyczących sposobu ogłaszania praw wojskowych

Najstarsze prawa wojenne zarówno w Koronie, jak i Wielkim Księstwie Litewskim wydawał władca. Układano je w wąskim gronie osób (panowie rada lub rada koronna) przy udziale lub za zezwoleniem monarchy. Samą zaś redakcję przekazywano kanclerzowi. Tym samym nie tylko żołnierze, lecz nawet wodzowie (jeżeli nie zostali zaproszeni do rady) otrzymywali odgórnie akt normatywny określający zachowanie armii podczas kampanii⁹. Kompetencje prawotwórcze przekazano hetmanom znacznie później. W pierwszej kolejności uprawnienia te otrzymał w armii koronnej Jan Tarnowski. Jeszcze w dekreście nominacyjnym z 1527 r. nie powierzono mu możliwości wydawania praw wojskowych. Jednakże już rok później hetman ten ogłosił instrukcję dla rotmistrzów, co należy uznać za wydarzenie o znaczeniu symbolicznym¹⁰. Niestety, nie zachowała się żadna wersja artykułów hetmańskich jego autorstwa, posiadamy zaledwie jedną ustawę, określającą ceny towarów, wydaną przez Leliwitę¹¹. Treść wydawanych w okresie rządów wojskowych Tarnowskiego przepisów możemy odtworzyć dzięki pracy teoretycznej *Consilium rationis bellicae*, z której można wyodrębnić akt normatywny dotyczący porządku obozowego¹². Na Litwie ogłaszanie przez hetmanów przepisów porządkowych nastąpiło ze znacznym opóźnieniem, gdyż dopiero w latach sześćdziesiątych XVI stulecia¹³.

⁹ K. Łopatecki, *Okoliczności tworzenia prawa wojskowego w Wielkim Księstwie Litewskim (1535–1673). Z badań nad kulturą prawną Rzeczypospolitej szlacheckiej*, [w:] *Sródotwiska kulturotwórcze i kontakty kulturalne Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do XIX wieku*, red. U. Augustyniak, Warszawa 2009, s. 174–178.

¹⁰ Z. Spieralski, *Instrukcje i artykuły hetmańskie Jana Tarnowskiego*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1994, nr 36, s. 275–277; K. Łopatecki, *Artykuły rotmistrzowskie. Z badań nad kształtowaniem się wojsk zaciężnych w Koronie i WKsL*, [w:] *Organizacja armii w nowożytnej Europie: struktura – urzędy – prawo – finanse*, red. K. Łopatecki, Zabrze 2011, s. 66–68; *Acta Tomiciana*, t. IX, Poznań 1876, s. 105–106.

¹¹ Z tego powodu dużym odkryciem jest *Ustawa placenia żywności przez jego m. pana Jana s Tarnowa castelana crakowskiego hetmana coronnego wydana etc.* (b.m. i d.), Росийский Государственный Архив Древних Актов, f. 12, nr 8, s. 11–11v. Za zwrócenie uwagi na ten dokument składam serdecznie podziękowania dr. Gediminasowi Lesmaitisowi.

¹² Szerzej: K. Łopatecki, *Czy Jan Tarnowski jest twórcą prawa wojskowego na terenie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego?*, [w:] *Kultura społeczna i religijna Małopolski od XIII do XVI wieku*, red. W. Szymborski, J. Koziół, Tarnów 2011, s. 13–21.

¹³ Za najstarsze wydane przez hetmana litewskiego prawa wojskowe należy uznać *Artykuły od... Mikołaja Radziwiłła... panom rotmistrzom, wedle których się sprawować mają, na zamki ukrainne wydano*, Росийская национальная библиотека (Санкт-Петербург), Отдел рукописей, f. 971, Авт. 321/1, № 152, k. 1–2. Por. K. Łopatecki, „Disciplina militaris” w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku, Białystok 2012, s. 362–369. Odmienne: M. Ferenc, *Mikołaj Radziwiłł „Rudy” (ok. 1515–1584). Działalność polityczna i wojskowa*, Kraków 2008, s. 588–590; R. Ragauskienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila Rudasis (apie 1515–1584 m.)*, Vilnius 2002, s. 138. M. Ferenc datuje ich wydanie na 1579 lub 1580 r., R. Ragauskienė zaś – na 1578 r.

Problem ogłaszania artykułów wojskowych stał się kwestią żywo dyskutowaną w połowie XVI stulecia, wraz z przejściem dominującej pozycji w armii przez oddziały zaciężne i najemne. Najważniejsze stanowisko w tej materii zajęli: Albrecht Hohenzollern, Jan Tarnowski i Florian Zebrzydowski. Zgodnie z tradycją niemiecką, przedstawił ten problem książę pruski. Uznał on, że przyjęcie do wiadomości przez żołnierzy praw wojskowych powinno być potwierdzone złożeniem przysięgi przez wszystkich, tak „wysokiego jako i niskiego stanu”¹⁴.

Jan Tarnowski rozważał natomiast tę kwestię w aspekcie nietypowej organizacji wojsk koronnych: armii zaciężnej tworzonej systemem towarzyskim. Dlatego autor *Consilium rationis bellicae* w dwóch miejscach uznał za zbędne stosowanie przysięgi. Dotyczyło to obowiązku pozostania w armii w okresie zagrożenia oraz zaakceptowania praw wojskowych przez żołnierzy¹⁵. W obu przypadkach hetman odwołanie do Boga uznał za niepotrzebne. W armii o charakterze szlacheckim powinno się akcentować poczucie honoru rycerskiego. Dlatego niektóre dziedziny życia wojskowego powinny opierać się na dobrowolnym przestrzeganiu rozkazów, bo „tu rycerstwu wierzą, a tak jeno na rozkazaniu ta rzecz ostawa”. Oczywiście najważniejszy był utylitaryzm takiego działania, dlatego Tarnowski podkreśla „gdzie by się w tym posłusznie zachować nie chcieli, musiałyby k temu przyść, iżby na takie artykuły przysięgali tak, jako to indzie czynią”¹⁶.

O ile w Koronie wzorzec organizacji wojskowej wypracowany przez Tarnowskiego nie podlegał dyskusji, o tyle na Litwie należało przyjąć jedno z dwóch zaproponowanych rozwiązań¹⁷. W *Pouczeniu* Florian Zebrzydowski porusza tę kwestię, zajmując stanowisko pośrednie. Generalnie twierdzi, że „przysięga niezda mi się być potrzebna, bo kto zapomni na poczciwość, pewnie jeszcze rychlej na Pana Boga”¹⁸. W artykułach wydanych pod Zelborkiem, hetman nadworny innymi słowy tę myśl przekazuje żołnierzom: „jedno [...] my Polacy narodu swego polskiego zwykliśmy się zawżdy przeciwko panom swoim przyrodzonym dobrze a poczciwie a cnotliwie zacho-

¹⁴ A. Hohenzollern, *Księgi o rycerskich rzeczach a sprawach wojennych z pilnością zebrane a porządkiem dobrem spisane*, Biblioteka Kórnicka, sygn. 669, k. 39; idem, *Kriegs ordenung bin ich genant wer kriegt*, Staatsbibliothek zu Berlin, Ms. boruss. 1254, s. 428–443.

¹⁵ J. Tarnowski, *Consilium rationis bellicae*, wyd. T. M. Nowak, Warszawa 1987, s. 65, 127–129; M. Plewczyński, *Żołnierz jazdy obrony potocznej za czasów Zygmunta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI w.*, Warszawa 1985, s. 176.

¹⁶ J. Tarnowski, op. cit., s. 65, 127–129.

¹⁷ Zarówno rozwiązania pruskie, jak i koronne były dobrze znane na Litwie. J. Nowakowa, *Księcia Albrechta „Księgi o rycerskich rzeczach a sprawach wojennych” w tłumaczeniu Macieja Strubicza*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1985, nr 28, s. 79–80; Z. Spieralski, op. cit., s. 284–289.

¹⁸ *Porządek żołnierski tak w polu jako i na zamkach od P. Floriana Zebrzydowskiego opisany anno 1559*, [w:] *Hetman Florian Zebrzydowski o porządku wojennym*, wyd. S. Bodniak, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1931, nr 3 (2), s. 302.

wać”¹⁹. Jednakże jako wódz, który dostrzegał rolę piechoty, nie mógł nie zauważyć specyfiki tej formacji – pozbawionej udziału szlachty²⁰. Tym samym nie mógł w pełni przyjąć argumentacji zaproponowanej przez hetmana koronnego. Dlatego zauważa, że „knechci” na polu i załoga zamku przysięgają na „pewne artykuły”. Ostrożnie jednak dodaje – „to niechaj będzie przy woli WM [Mikołaja Radziwiłła – K.Ł.]”.

Tym samym Florian Zebrzydowski był zwolennikiem stosowania przysięgi w formacjach piechoty²¹. Koncepcję tę zapożyczył z doktryny zachodnioeuropejskiej. Jako pierwszy na grunt polski wprowadził ją Stanisław Łaski, który uznał, że załogi zamków i twierdz powinny jeszcze przed przybyciem nieprzyjaciela przyjąć specjalne artykuły wojskowe, złożyć przysięgę i przyjąć „braterski pokój i zgodę: Burgfrid”²².

Wydaje się, że wszystkie trzy postulaty *de lege ferenda* zostały przyjęte w wojskach Rzeczypospolitej. W wojskach autoramentu cudzoziemskiego żołnierze zobowiązani byli do złożenia przysięgi na artykuły wojskowe. Natomiast w stosunku do oddziałów narodowych odrzucono taką praktykę, dlatego konieczne było stworzenie nowej instytucji polegającej na akceptacji (a przynajmniej przyjęciu do wiadomości) przez starszyznę wojskową ogłaszanych praw wojskowych.

Nowatorskie podejście Jana Tarnowskiego wynikało prawdopodobnie z doświadczeń kampanii 1535 r. Wówczas został on dowódcą korpusu polskiego posiłkującego armię litewską. Z tej kampanii pochodzi najstarsza wzmianka o publicznym czytaniu artykułów wojskowych. Ich pomysłodawcą był Olbracht Gasztold, który jako kanclerz zaproponował Jerzemu Radziwiłłowi odczytanie przepisów prawa wojskowego przed całym wojskiem. Podczas popisu wojska hetman powinien objechać wzdłuż uszykowanych oddziałów, pokazać otrzymane od króla artykuły wojskowe i przeczytać je w całości²³.

¹⁹ Floriana Zebrzydowskiego hetmana artykuły wojskowe, [w:] *Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku*, oprac. S. Kutrzeba, Kraków 1938, s. 94; *Króla Zygmunta Augusta porządek praw rycerskich wojennych*, [w:] *Polskie ustawy...*, s. 63.

²⁰ W świetle badań Aleksandra Bołdyrewa (*Piechota zaciężna w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku*, Warszawa 2011, s. 140–143) zaledwie 1% żołnierzy piechoty służącej w Koronie wywodziło się ze stanu szlacheckiego.

²¹ Koncepcję tę przyjął jego syn Mikołaj, który uwzględnił przysięgę w artykułach dla wojsk pieszych. *Artykuły sub interregno po martwym Stephanie, którym panom rotmistrzom pieszym zamku krakowskiego przez JM Pana Mikołaja Zebrzydowskiego [...] podane*, Biblioteka Raczyńskich, rkps 12, s. 78.

²² S. Łaski, *Spraw i postępów rycerskich i przewag opisanie krótkie*, [w:] *Stanisława Łaskiego wojewody sieradzkiego prace naukowe i dyplomatyczne*, wyd. M. Malinowski, Wilno 1864, s. 25.

²³ O. Gasztold do J. Radziwiłła, Wołożyn 20 VI 1535, [w:] *Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв.*, т. VI: *Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки, первая половина XVI в.*, wyd. M. M. Krom, Moskwa–Warszawa 2002, s. 148. Kanclerz dokładnie przypomina brzmienie art. 4 artykułów wojskowych z 1535 r. Zob. Biblioteka Kórnicka, sygn. 1535, k. 68v: „Хто бы мества своего не стереп, где будет через гетмана шихован, на чти и на горле ма быти каран”.

Od tej pory regularnie u progu nowej kampanii lub wobec zmiany wodza uroczyste rozpowszechniano prawa wojskowe. Oczywiście żołnierze stanowili „milczący tłum”, który nie tyle akceptował, co przyjmował do wiadomości rozkaz naczelnego wodza. Wydaje się, że cytowane wyżej słowa Jana Tarnowskiego wyjaśniają sposób tworzenia praw w okresie jego rządów wojskowych. Kasztelan krakowski żelazną ręką trzymał ster władzy. Władczo rozkazywał, w terminologii współczesnej „wytrąbiał” artykuły wojskowe. Polegało to na uroczystym ogłoszeniu przed całym wojskiem treści praw wojskowych.

Szczęśliwie posiadamy źródło, które szczegółowo relacjonowało ogłoszenie artykułów wojskowych przez Stanisława Cikowskiego w Bornie 14 lutego 1565 r. Wynika z niego, że wódz podczas „wytrąbienia artykułów” ogłaszał najważniejsze decyzje porządkowe: mianował swego zastępcę, dowódców skrzydeł, szyk ciągnięcia, strażę, sposób prowadzenia działań wojennych. Istotnym elementem były oczywiście normy prawa karnego, przy czym nie mamy do czynienia z dosłownym powtórzeniem spisanych artykułów wojskowych, lecz z wyeksponowaniem przepisów najważniejszych dla karności²⁴.

3. Rola legislacyjna kół wojskowych w oddziałach państwowych

Należy wyraźnie zaznaczyć, że wytrąbienie artykułów wojskowych nie było równoznaczne z ich prezentacją na kole generalnym. Czynności te odbywały się przed innym gremium, inny był również ich cel. Koło wojskowe nie tylko zapoznawało się z nimi, ale także miało prawo przedstawić swoją o nich opinię. Czy jednak było ono w stanie narzucić kształt nowo powstałych praw lub chociażby nieznacznie je modyfikować?

Wydaje się, że to wojenna konieczność wymusiła takie rozwiązanie. Naczelną rolę był zobowiązany narzucić lub wynegocjować przestrzeganie artykułów wojskowych przez oficerów. Dotkliwie się o tym przekonał Jerzy Radziwiłł podczas wojny z Moskwą w 1534 r. Wówczas opór zarówno zwykłych żołnierzy, jak i kadry dowódczej prowadził do całkowitego upadku dyscypliny. Zygmunt Stary próbował przeciwdziałać temu zjawisku, rozpowszechniając *list wojenny* – wysyłał go, uprzednio opatrzywszy w pieczęć i własnoręczny podpis, do najważniejszych osób w armii. Jednakże w dalszym ciągu poziom dyscypliny wojskowej zgromadzonej na popisie i podczas formowania oddziałów (szychowania) był żenująco niski. Pozycja hetmana – Jerzego Radziwiłła była powszechnie atakowana, jego rozkazom nie chciały poddać się liczne oddziały (m.in. służba ziemska ziemi żmudzkiej). Aby zaprowadzić porządek,

²⁴ Stanisława Cikowskiego *wiceregenta artykuły dla wojska polskiego w W. Ks. Litewskim*, [w:] *Polskie ustawy...*, s. 124–127.

król zalecił wodzowi zebranie wszystkich chorążych, w celu przypomnienia lub zapoznania z obowiązującym prawem wojennym²⁵.

Podczas zorganizowanej wówczas narady Jerzy Radziwiłł zaprezentował obowiązki urzędników wojskowych wynikające z *I Statutu litewskiego* i *listu wojennego*. Głównym celem była zmiana zwyczaju polegającego na uwolnieniu szlachty ze służby ziemskiej przez chorążych, którym uprawnienie to – w świetle *I Statutu* – zostało odebrane. Podkreślić należy, iż nie był to zjazd obozowy, jaki często zwoływał Zygmunt I Stary, m.in. w celach uchwalenia nowych podatków²⁶. Procedura obrad była zupełnie odmienna od dotychczasowej: nie uczestniczyła w niej szlachta *viritim*, lecz jedynie chorążowie. Cel zwołania był również specyficzny – jego celem było odczytanie praw wojskowych i ich formalne zaakceptowanie przez zgromadzonych urzędników. Przy całej specyfice tego wydarzenia można ocenić, iż jest to najstarsze poświadczony źródło zebranie mające charakter koła wojskowego (późniejszego koła rotmistrzowskiego).

Obok tego należy zauważyć inną, tym razem wywodzącą się z Korony, tradycję stanowienia prawa. Artykuły wojskowe ogłaszane na potrzeby pospolitego ruszenia musiały być przyjęte przez stan szlachecki, co gwarantowała konstytucja *Nihil novi*²⁷. Tak na początku września 1509 r. podczas generalnego popisu pod Lwowem zaprezentowano projekt króla i senatu dotyczący artykułów wojskowych, który został zaakceptowany²⁸. Natomiast 28 lat później król z senatem przed zwołaniem pospolitego ruszenia ogłosili na sejmie krakowskim prawa obowiązujące podczas wyprawy generalnej i uzyskały one

²⁵ „Иио веджо мы на отправе дали твоей милости пауку нашу, и ведаеш(ь) твоя милость, яко ся маеш(ь) водле науки иашое с таковыми непослушными справовати. [...] А што ся тькнетъ инших поветов, и твоя бы милость казал всех хоружих перед себе собрати и тому опыт и обыск вчииити и достаточие ся того доведати”. Zygmunt Stary do J. Radziwiłła, Wilno 27 VIII 1534, [w:] *Памятники*, s. 111.

²⁶ Zjazd obozowy został zwołany m.in. w 1524 r. w Brześciu Litewskim oraz rok później w Nowogródku. A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa 2002, s. 31–32.

²⁷ Oczywiście król nadal posiadał kompetencje prawodawcze, a niesformalizowane zasady współdziałania trzech stanów sejmujących obowiązywały jedynie w przypadku zmian *prawa pospolitego i wolności publicznej*. Zob. W. Uruszczak, „Sejm walny wszystkich państw naszych”. *Sejm w Radomiu z 1505 roku i konstytucja „Nihil novi”*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2005, nr 57 (1), s. 15–18; idem, *Sejm walny koronny w latach 1506–1540*, Warszawa 1980, s. 130–133.

²⁸ *Matricularum Regni Poloniae summaria*, pars IV: *Sigismundi I regis tempora complectens (1507–1548)*, vol. 1: *Acta cancellariorum 1507–1548*, ed. T. Wierzbowski, Varsoviae 1910, nr 852, s. 50: „Senatus consultum ad exercitum in loco generali constitutum et exinde ubicunque profecturum promulgandum”. Obrady te stanowiły urzędziwistnienie zapowiedzianego w artykułach wojskowych rozwiązania. *Senatusconsultum de disciplina militari in castris observanda*, [w:] *Corpus iuris Polonici*, vol. III: *Annos 1506–1522 continens*, typis mandavit adnotationibus instruxit O. Balzer, Cracoviae 1906, nr 49, art. 25, s. 102: „senatusconsultum non prius exequi debeat, donec prius per nobilitatem approbetur et per edictum publicetur”.

ranę konstytucji sejmowej²⁹. W tym przypadku nie miały być one ogłoszone i zaakceptowane podczas sejmu obozowego, lecz powinny być zaprezentowane przez wojewodów i kasztelanów na sejmikach poprzedzających pospolite ruszenie³⁰. Wzorzec koronny przyjął się również na Litwie, gdyż sejm obozowy pod Lebedziewem (19–20 listopada 1567 r.) zaaprobował artykuły wojskowe autorstwa Grzegorza Chodkiewicza, co prawdopodobnie rozszerzyło obowiązywanie przepisów na służbę ziemską (uchwalone wówczas artykuły artyleryjskie nie zostały potwierdzone przez sejm)³¹.

A zatem istniał bardzo atrakcyjny wzorzec dla rozwiązań stosowanych w armii zaciężnej. Koła wojskowe, co oczywiste, odgrywały rolę uzależnioną od pozycji zajmowanej przez głównodowodzącego wyprawą wojenną. Tak, podczas wyprawy pozwolskiej (1557 r.), wobec uczestnictwa w niej wojsk koronnych, pruskich i litewskich, prawodawcą został Zygmunt August, który był najwyższą władzą zwierzchnią tych różnorodnych sił zbrojnych. Pozycja króla spowodowała, że nie odnajdujemy żadnej informacji o udziale przedstawicieli żołnierzy w tworzeniu czy akceptacji *Porządku rycerskiego*³².

Jednakże wysłanie cztery lata później na front inflancki wojsk koronnych spowodowało nadzwyczajną aktywność rotmistrzów. Swą siłę udowodnili, wymuszając na królu zarzucenie pomysłu przyłączenia korpusu polskiego do wojsk litewskich. Domagali się służby pod polskim hetmanem, co w domyśle oznaczało stosowanie również koronnych artykułów wojskowych według zasady osobowości prawa³³. Król mianował na to stanowisko Floriana Zebrzydowskiego, nadając mu godność hetmana nadwornego. Funkcja ta i dotychczasowe dokonania wojskowe nie pozwalały mu na uzyskanie takiej po-

²⁹ Posłowie w proteście przeciwko polityce króla opuścili obrady, władca wykorzystał ten fakt i formalnie bez akceptacji (i sprzeciwu) izby poselskiej artykuły wojskowe ogłosił. *Króla Zygmunta I ordynacja wojenna*, [w:] *Polskie ustawy...*, s. 43–48; *Volumina Constitutionum*, t. I, vol. 2: 1527–1549, oprac. W. Uruszczak, S. Grodziski, I. Dwornicka, Warszawa 2000, s. 151–154; *Constitutiones quo nobilitas eundo ad bellum et in castris se gerere debeat*, Biblioteka Ossolineum, 178, k. 112v–115v; Biblioteka Ossolineum, 6138, k. 191–195.

³⁰ *Ordinatio, secundum quam omnes in castris se conseruare debent*, [w:] *Volumina Constitutionum*, t. I, vol. 2, s. 154: „ut omnia suprascripta in eorum articulis, punctis et clausulis ita, ut superiwi descripta sunt, ad omnium, quorum interest, notitiam deduci et tam in conventibus particularibus, quam alias ubique publicari faciatis atque omnia, quatenus officium cuiuslibet requirit, praesertim in proficiscendo”.

³¹ K. Łopatecki, *Organizacja...*, s. 581.

³² Było to zgodne z koncepcją prezentowaną przez Albrechta Hohenzollerna i Jana Tarnowskiego. A. Hohenzollern, *Księgi o rycerskich rzeczach a sprawach wojennych...*, k. 105–106; J. Tarnowski, *Rozmowa o prowadzeniu wojny z Turkami*, oprac. Z. Spieralski, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1986, nr 29, s. 303–306, 308–310.

³³ *Condycie namowione w Sędmierzu od rotmistrzów*, [w:] *Materiały do działalności wojskowej Floriana Zebrzydowskiego*, wyd. J. Jasnowski, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1937, nr 9 (2), s. 273.

zycji, jaką miał hetman wielki koronny – Jan Tarnowski³⁴. W konsekwencji, wydając pod własnym imieniem 10 września 1561 r. prawa wojskowe, podkreślił, że były one „za zezwoleniem wszech pp. rotmistrzow, tak jezdných jako i pieszych”³⁵. Jest to najstarsza istniejąca informacja o oficjalnym zaakceptowaniu przez koło rotmistrzowskie artykułów wojskowych.

Przełomem była wyprawa batoriańska pod Psków w 1581 r. Dwadzieścia lat pomiędzy analizowanymi kampaniami niewątpliwie doprowadziło do dalszego przenikania się wzorców szlacheckich w strukturę wojskowe. W szczególności: prowadzenie przy ogromnych nakładach finansowych i ludzkich ciągłych działań wojennych od 1577 r. musiało doprowadzić do kształtowania się aspiracji politycznych żołnierzy. Jeszcze przy uchwalaniu artykułów wojskowych w 1579 r. Mikołaj Mielecki zaprezentował je w kole rotmistrzowskim, dowódcy natomiast prezentowali je na kołach chorągwianych³⁶. Przełomem okazał się sierpień 1581 r. Wówczas Stefan Batory z najbliższymi współpracownikami stworzyli artykuły wojskowe, które miały obowiązywać we wszystkich rodzajach wojsk uczestniczących w wyprawie.

Zgodnie z ukształtowanym zwyczajem, 10 sierpnia 1581 r. zaprezentowano wersję artykułów wojskowych kołu rotmistrzowskiemu. Dowódcy oddziałów zaskoczyli króla i radę wojenną żądaniem „przez P. Przyjemskiego, aby odstąpiwszy na stronę około nich też namówili się z sobą”. Król z hetmanami przystali na to rozwiązanie. Nastąpiły – z formalnego punktu widzenia – obrady koła wojskowego, co istotne: bez udziału wodzów wyprawy. Przypomina to procedurę tworzenia praw na sejmie. Król obradował z senatorami (radą wojenną), żołnierze zaś osobno zastanawiali się nad przyjęciem zaproponowanych rozwiązań. Dopiero po naradzie nastąpiło ponowne połączenie „obu izb”. Żołnierze udzielenie zgody uzależniali od wprowadzenia zmian w artykułach wojskowych, wysuwali też żądania finansowe i nominacyjne (powołanie hetmana wielkiego koronnego)³⁷. Jest to wyraźna analogia do tworzenia konstytucji na sejmie, gdzie izba poselska uzależniała przyjęcie propozycji królewskich od zaakceptowania swoich postulatów. Wojsko przede wszystkim nie chciało zaakceptować art. 31, który brzmiał: „Poki na tej wojnie osobą naszą będziemy, żaden od nas z wojska odjeżdżać niema”. Na żądanie oficerów dodano, że w razie odjazdu króla z obozu rotmistrze mogli „na czas odjechać, opatrzyw-

³⁴ M. Plewczyński, op. cit., s. 271.

³⁵ *Floriana Zebrzydowskiego hetmana artykuły...*, s. 94.

³⁶ J. A. Caligarii... *epistolae et acta 1578–1581*, wyd. L. Boratyński, [w:] *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. IV, Kraków 1915, s. 256. Zob. *Articuli in uniuersum omnibus militibus, quicunque in exercitu Rediae M-tis fuerint, publicati et denunciati*, Archivio Segreto Vaticano, Segreteria di Stato, Polonia, vol. 16, k. 440–451; H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582*, cz. II, „*Studia i Materiały do Historii Wojskowości*” 1971, nr 17 (1), s. 86.

³⁷ J. Piotrowski, *Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków*, wyd. A. Czuczyski, Kraków 1894, s. 45–46; H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582*, cz. IV, s. 20–21.

szy rotę swoje rządnym i godnym porucznikiem”³⁸. Dopiero po przyjęciu tych warunków przez króla, artykuły wojskowe nabrały mocy obowiązującej.

Pojawił się wówczas kolejny problem – jaki organ samorządu wojskowego władny jest do akceptacji praw wojskowych? Podczas kampanii 1581 r. towarzysze zaczęli buntować się przeciwko przepisom zawartym w artykułach wojskowych. Pod koniec września sprzeciwiali się dalszej służbie wojskowej, a na argumenty rotmistrzów, „że się wyjeżdżać nie godzi dla artykułów, mówią: **Bez nasescie je sami z Królem czynili, obowiązywać nasz nie mogą** [podkreślenie – K.Ł.]”³⁹. Podobny przypadek miał miejsce w 1621 r., kiedy to żołnierze pospolitego ruszenia żądali zorganizowania koła generalnego⁴⁰. Dodatkowo należy podkreślić, iż nie istniała wówczas w wojsku zasada *ignorantia iuris nocet*⁴¹, wręcz przeciwnie zgodnie z rzymskim prawem wojskowym twierdzono: *ignoranti adhuc disciplinam tironi ignoscitur*⁴².

Przed wodzami wyprawy pojawił się nowy problem. Czy rozszerzyć debatę nad artykułami wojskowymi na koło generalne, czy też pozostać w wąskim gronie rotmistrzów? Dopuszczenie towarzyszy do decydowania mogło mieć zgubny wpływ na dyscyplinę wojskową, gdyż cała armia zebrana w jednym miejscu mogła narzucić swoją wolę hetmanowi. O ile rotmistrzowie jako dowódcy oddziałów zainteresowani byli utrzymaniem dyscypliny, o tyle zwykli żołnierze dążyliby raczej do ograniczania represyjności przepisów wojskowych. Wodzowie zdecydowali się w dalszym ciągu pozostać przy kole rotmistrzowskim, uzupełniając je uchwałami kół chorągwianych.

Proces legitymizacji praw wojskowych przebiegał dwuetapowo: przed kołem rotmistrzowskim i chorągwiowym. O ile pierwsze mogło realnie ingerować w treść przepisów, o tyle drugie stanowiło jedynie forum, na którym akceptowano artykuły.

O zwoływaniu kół rotmistrzowskich w celu przyjęcia artykułów wojskowych posiadamy wiele udokumentowanych wzmianek. Tak postąpił niedługo po kampaniach batoriańskich Jan Zamoyski w 1582 i 1583 r.⁴³ Podobnie uczy-

³⁸ *Króla Stefana Batorego artykuły wszemu rycerstwu*, [w:] *Polskie ustawy...*, art. 31, s. 157.

³⁹ J. Piotrowski, op. cit., s. 41.

⁴⁰ *Dziennik wyjazdu naszego na pospolite ruszenie (r. 1621)*, [w:] *Listy staropolskie z epoki Wazów*, wyd. H. Malewska, Warszawa 1977, s. 217.

⁴¹ Zauważa to na podstawie praktyki sądów wojskowych J. Rundstein, *Księga wojskowa Krzysztofa Radziwiłła hetmana polnego litewskiego 1618–1622*, [w:] *Pamiętnik Historyczno-Prawny*, t. VII, z. 4, red. P. Dąbkowski, Lwów 1929, s. 21.

⁴² Arrius Menander w: *Digesta* 49. 16. 6. 15. Uzewnętrzniało się to pytaniem podczas przesłuchania oskarżonego w inkwizycji szczególnie o znajomość artykułów wojskowych. Niemal zawsze żołnierze odpowiadali twierdząco, niektórzy podkreślając w responsoriach: „o artykułach wojskowych wiem bo nam co miesiąc u chorągwi czytają”. Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów, dz. VII, nr 5, s. 49, 60, 72, 76, 81, 201.

⁴³ *Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego*, t. III: 1582–1584, wyd. J. Siemieński, s. 460–464.

niono podczas ekspedycji królewicza Władysława do Moskwy 30 czerwca 1617 r., kiedy to „artykuły wojskowe czytano i approbowano je [podkreślenie – K.L.]”⁴⁴. O tym, że nie było to tylko „słowne” działanie, poświadcza oryginał litewskich artykułów wojskowych z 1622 r. Pod pieczęcią i podpisem hetmańskim odnajdujemy podpisy 11 rotmistrzów stacjonujących wówczas w obozie⁴⁵. Świadczy to o praktyce stosowanej w Rzeczypospolitej, gdzie na zakończenie prac koła rotmistrzowskiego, dowódcy, zgadzając się na prawa wojskowe, własnoręcznie podpisywali się pod nimi.

Podobna sytuacja miała miejsce w 1625 r. w obozie wojskowym Krzysztofa Radziwiłła założonym nad rzeką Eką w Inflantach (dwie mile od Bowska). Dnia 20 listopada hetman polny litewski udał się z większością wojska na pomoc armii dowodzonej przez Lwa Sapiehę, część oddziałów wysłano pod Birze, a reszta pilnowała obozu i znajdujących się tam więźniów⁴⁶. Radziwiłł mianował jako swego namiestnika Dawida Borzymowskiego. Już cztery dni później tenże zdecydował się na zwołanie koła wojskowego celem wydania edyktu wojskowego⁴⁷. W tym celu Dawid Borzymowski 24 listopada 1625 r. „trzech rotmistrzów kozackich, którzy w obozie z chorągwiami swymi zostali i tych towarzyszy którym nad pacholikami przy wozach zostawionymi panowie rotmistrze i porucznicy z hetmanem odchodząc rząd zlecili, do koła zwołał”, gdzie ustanowiono sześciopunktowy dokument dotyczący reguł bezpieczeństwa⁴⁸. Ustalone normy stanowią wypadkową reguł zostawionych przez hetmana namiestnikowi w *Informatiei*, oceny sytuacji dokonanej przez Dawida Borzymowskiego oraz opinii dowódców oddziałów i przełożonych nad czeladzią.

By wytrącić towarzyszom argument, iż nie zgadzali się na treść zawartą w artykułach wojskowych, zdecydowano się na zwołanie kół chorągwianych. Dotychczas, po uchwalaniu ich w kole rotmistrzowskim, dowódcy byli zobowiązani, jak miało to miejsce 16 lipca 1579 r., do zwołania swych żołnierzy w celu ich odczytania zgromadzonym⁴⁹. Aby zastąpić „przyjęcie do wiadomości” – „pełną akceptacją”, zobowiązano towarzyszy do ich własnoręcznego podpisania. Kancelaria hetmańska sporządzała urzędowe wersje artykułów

⁴⁴ *Diariusz expeditiej moskiewskiej*, Biblioteka Kórnicka, sygn. 328, k. 4v.

⁴⁵ *Artykuły według których wojsko JKM inflanskie pod regimentem moim będące sprawować się powinno*, Российская национальная библиотека (Санкт-Петербург). Отдел рукописей, f. 971, Авт. 321/2, № 9, k. 7.

⁴⁶ *Książca Krzysztofa Radziwiłła sprawy wojenne*, s. 537–538, 544–545.

⁴⁷ Ten akt normatywny nie został uwzględniony w książce: K. Łopatecki, „*Disciplina militaris*”..., passim. Na dokument ten jako pierwszy uwagę zwrócił dr Przemysław Gawron.

⁴⁸ Российская национальная библиотека (Санкт-Петербург), Отдел рукописей, f. 971, Авт. 321/2, № 157, k. 15v.

⁴⁹ J. A. Caligarii... *epistolae et acta 1578–1581*, s. 256–257.

wojskowych. Na końcu dokumentu, który trafiał do każdego dowódcy, znajdował się własnoręczny podpis hetmana i jego pieczęć.

Istnieje unikatowy egzemplarz artykułów rotmistrza Uhlika, pod którym 24 maja 1622 r. towarzysze złożyli swoje podpisy. Była to 200-osobowa rota husarska służąca do końca kampanii zakończonej w tym roku⁵⁰. Pod artykułami podpisało się 32 towarzyszy. Rotmistrz nie złożył podpisu (musiał artykuły zaaprobować na oryginale hetmańskim), na pierwszym miejscu podpis położył porucznik Birgał, następnie towarzysze podpisywali się w trzech kolumnach. Złożono je identycznym atramentem, natomiast w wolnych miejscach na końcu kolumn dopisywali się towarzysze (w sumie sześciu) innym już tuszem. Wskazuje to, że później przybyli towarzysze musieli również składać swoje podpisy. Dodać należy, że cała czynność miała niewątpliwie sformalizowany charakter, gdyż na nagłówku strony z podpisami odnotowano uroczyste: „**Anno 1622 miesiąca maia dnia 24 ten podpis akcesow PP. towarzyszow chorągwie Je Mci Pana Uhlika Szweryna. Zgodnie wsycy się te artykuli pisali** [podkreślenie – K.Ł.]”⁵¹. Tym samym mamy do czynienia z nietypową instytucją akceptacji i potwierdzania znajomości artykułów wojskowych. Być może taka dodatkowa czynność dokonana na wolnych stronach dokumentu zawierającego artykuły wojskowe rozpoczęła proces tworzenia „ksiąg dobrego i należytego porządku”. Takowa księga z połowy XVIII w. zawierała ordynanse, artykuły wojskowe, dyspozycje co do wypłaty żołdu, protokoły zebrań koła chorągwanego itp.⁵²

Co interesujące, w autoramencie cudzoziemskim była podobna praktyka. Poświadcza to dokument z 9 stycznia 1628 r., który informuje o przemianowaniu oddziału „piechoty cudzoziemskiej na dragony”. Artykuły, które uzupełniały prawa i obowiązki nowo powołanej formacji, podkreślały: „wiedzieć mają żołdaci, że z odmianą służby nie ostają wolnemi od wszytkich obowiązków, artykułów, które na pieszą służbę przysięgali”. Pod dokumentem odnotowano: „Te artykuły wszytkie ci, którzy do tej służby są naznaczeni dobrowolnie przyjęli i trzymać ich obiecują ryceskiem słowem i ręczy jeden za drugiego. Na co dla lepszej pewności i wagi rękami swymi podpisują je leutynant ich, sierżant starszy i pisarz”⁵³. Wprost o czynności koła chorągwanego nie mamy adnotacji, wydaje się jednak, że powyższe sformulowa-

⁵⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów, dz. II, sygn. 799, s. 1; *Księcia Krzysztofa Radziwiłła sprawy wojenne i polityczne 1621–1633*, Paryż 1859, s. 221.

⁵¹ *Artykuły według których wojsko JKM inflanskie pod regimentem moim będące sprawować się powinno*, Российская национальная библиотека, Отдел рукописей, f. 971, Авт. 321/2, № 42, k. 7.

⁵² *Księga dobrego i należytego porządku pod znakiem pancernym Jaśnie O. Siemianowskiego*, Biblioteka Ossolineum, rkps 6945.

⁵³ *Artykuły które się przydają do artykułów dawnych...*, s. 289–290.

nia informują, że musiały one być publikowane na oficjalnym zgromadzeniu żołnierzy tego oddziału⁵⁴.

Powyżej przedstawiony proces nie był jednak liniowy. Prócz aspiracji żołnierzy, nie mniejszą rolę odegrali hetmani, którzy dążyli do samowładnego tworzenia praw wojskowych. Osobą dobrze charakteryzującą to zjawisko jest Jan Zamoyski. On to do 1583 r. przyznaje kompetencje kołu rotmistrzowskiemu, a po tym okresie, kiedy jego pozycja w armii umacnia się, jest w stanie samodzielnie narzucić swoją wolę żołnierzom. Samowładnie wydaje artykuły w 1589, 1593, 1595 i 1601 r.⁵⁵ Kompetencje do wydawania artykułów wojskowych dla autoramentu cudzoziemskiego przejął Władysław IV w 1633 r. Wprowadził on w ostatniej jednostce redakcyjnej aktu normatywnego przepis, który przyznawał królowi pełne prawa do dowolnej późniejszej ich modyfikacji⁵⁶.

Oprócz powyższego dwuetapowego procesu zatwierdzania praw wojskowych istniał jednoetapowy oparty na kole generalnym.

Taką formę stosowano w XVII-wiecznym pospolitym ruszeniu. *Artykuły i porządek kasztelański* ogłoszone przez króla na potrzeby wyprawy chocimskiej musiały być przez szlachtę zgromadzoną w poszczególnych ziemiach, powiatach lub województwach zaakceptowane⁵⁷. Co ważne, nie była to formalność, o czym przekonał się wojewoda krakowski Jan Tęczyński, który kazał „**wytrąbić artykuły nie publikując ich pierwaj w kole**, które iż się nam zdały przykre, posłaliśmy z pośrodka siebie JP. Adama Wiktora i JP. Piotra Błońskiego do JP. Wojewody, aby ich nie kazał wytrębować, póki się ich nie da publikować w kole. Niewdzięcznie to przyjął JP. Wojewoda i porywał się do pałasza mówiąc: «że ja umiem regimentować, nie trzeba mnie tego uczyć. Wiedział Król Jegomość, komu to zlecić miał itd.» – Rzekliśmy sobie nie ruszać się z tego miejsca, mówiąc przeciwko temu siła. Obaczywszy P. Wojewoda odłożył je [artykuły wojskowe] pode Lwów, my dopiero za nim”⁵⁸. Rzeczywiście, tak jak zapisał pamiętnikarz, dopiero pod Lwowem 12 października

⁵⁴ Podobnie: Российская национальная библиотека (Санкт-Петербург), Отдел рукописей, f. 971, Авт. 321/2, № 244, k. 1–5v, 6–10, k. 11–15 (pierwsze dwa dokumenty w języku niemieckim, trzeci w języku polskim).

⁵⁵ Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, sygn. 1621, s. 451; *Jana Zamojskiego hetmana wielkiego koronnego artykuły wojenne*, [w:] *Polskie ustawy...*, s. 340–351; J. Bielski, *Dalszy ciąg kroniki polskiej zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r.*, wyd. F. M. Sobieszczański, Warszawa 1851, s. 232; Российская национальная библиотека (Санкт-Петербург), Отдел рукописей, f. 971, Авт. 321/2, № 283, k. 5–13.

⁵⁶ Российская национальная библиотека (Санкт-Петербург), Отдел рукописей, f. 971, Авт. 321/2, № 243, art. 91, k. 10: „Na koniec wolno nam zawsze będzie te artykuły wojenne podług zdania naszego odmienić, ująć, przydać, poprawić, jako tego czas, miejsce i occasia potrzebować będzie”. Rzeczywiście prawa te musiały być wielokrotnie zmieniane, o czym świadczą *Króla Władysława IV artykuły wojsku cudzoziemskiemu opisane*, [w:] *Polskie ustawy...*, s. 209–225.

⁵⁷ *Artykuły i porządek kasztelański*, BPANiPAU, 2253, art. 18, k. 172v–273v.

⁵⁸ Biblioteka Jagiellońska, 102, s. 557–558; *Dziennik wyjazdu naszego*, s. 217; R. Sikora, *Wojskowość polska w dobie wojny polsko-szwedzkiej 1626–1629*, Poznań 2005, s. 69.

1621 r. uchwalono artykuły wojskowe dla pospolitego ruszenia⁵⁹. Również dukt szlachty wiskiej Piotr Żabicki, ogłaszając własne artykuły wojskowe, musiał uzyskać aprobatę koła, które doprowadziło do zmian części przepisów prawnych⁶⁰.

Udział koła generalnego w akceptowaniu praw wojskowych zdarzał się, choć sporadycznie w wojsku zaciężnym. Szczególny przypadek dotyczy wojsk dowodzonych przez Lwa Sapiechę podczas kampanii inflanckiej 1625 r. Hetman wielki, opuszczając wojsko, pozostawił je pod dowództwem Jana Stanisława Sapiehy. By utrzymać odpowiednią dyscyplinę wojskową, zorganizował koło generalne, na którym wydał 14 grudnia 1625 r. w obozie pod Zeliborkiem pouczenie na okres swej absencji⁶¹. Nie należy jednak przeceniać tego wydarzenia, gdyż miesiąc wcześniej ogłoszony edykt dla wojsk obozowych Krzysztofa Radziwiłła oparty był na uchwale koła rotmistrzowskiego⁶².

Podsumowując, w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII stulecia, sposób uchwalania praw wojskowych zależał od osobistych relacji wódz – kadra dowódcza. Zasadą była uprzednia publikacja artykułów w kole wojskowym, przed ich publicznym ogłoszeniem. W skrajnych przypadkach wojsko mogło część przepisów zmodyfikować, a nawet odrzucić. Charakterystyczne, iż cała procedura legitymizacji nie miała prawnego umocowania. Jedynym wyjątkiem była konstytucja z 1601 r., która wyjęła spod sądownictwa hetmańskiego „wolontaryuszow, którzyby się pod tę dyscyplinę y artykuły poddać niechcieli”⁶³. Tym samym nieopłacane wojska zostały upoważnione do odmowy zaakceptowania artykułów wojskowych i *a contrario* na kole wojskowym mogły uznać ich obowiązywanie. Konstytucja ta dała również asumpt do znacznego udziału w tworzeniu praw przez wojska prywatne, formacje lisowczyków itp.

Ostatecznie problem dla autoramentu narodowego w Koronie rozwiązała konstytucja sejmowa 1609 r., w której umieszczono *artykuły hetmańskie aprobowane przez sejm*. Warto w tym miejscu przywołać największy XVIII-wieczny autorytet prawa wojskowego – Samuela Brodowskiego. Zwraca on uwagę, iż artykuły wojskowe ogłoszone przez królów i hetmanów miały moc *privata auctoritate* i generalnie powinny obowiązywać jedynie żołnierzy cudzoziemskich.

⁵⁹ *Artykuły marszałkowskie do rządu na pospolitym ruszeniu*, Biblioteka Kórnicka, sygn. 330, s. 752–756.

⁶⁰ *Artykuły powiatu liwskiego*, Львівська Наукова Бібліотека НАН України ім. В. Стефаника, ЛНБ, f. 4, op. 1, nr 67, k. 116v–117v; K. Łopatecki, *Organizacja...*, s. 352–355.

⁶¹ Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, F. 17–131, pkt 7–8, k. 154v–155.

⁶² Российская национальная библиотека (Санкт-Петербург), Отдел рукописей, f. 971, Авт. 321/2, № 157, k. 15v.

⁶³ *Volumina Legum*, t. II, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859, s. 388. Przepis ten zmieniał reguły wprowadzone przynajmniej od panowania Stefana Batorego, gdzie podkreślono obowiązywanie artykułów wojskowych we wszystkich rodzajach wojsk uczestniczących w działaniach wojennych. *Króla Stefana Batorego artykuły...*, art. 1, s. 154.

Akt adresowany do szlachty służącej w wojsku powinien mieć rangę konstytucji sejmowej⁶⁴. Audytor nie znał, co oczywiste, praktyki akceptowania praw przez koła wojskowe, dlatego przyjmował, iż naturalnym forum, gdzie akceptowano prawa w części przeznaczone dla szlachty, był sejm⁶⁵.

4. Przyjmowanie praw wojskowych w oddziałach skonfederowanych

Odrębnym problemem jest proces powstawania praw wojskowych w wojskach konfederackich⁶⁶. Pod tym pojęciem rozumiem zarówno permanentnie skonfederowanych lisowczyków, jak i oddziały, które wypowiedziały posłuszeństwo władzom państwowym. Z oczywistych względów uprawnienia żołnierzy w tych jednostkach miały charakter dużo szerszy. Wynikało to z mniejszych uprawnień pułkownika lub marszałka, wybieranego przez żołnierzy, oraz z dominacji demokracji bezpośredniej stosowanej w tych formacjach⁶⁷.

Najwcześniejsze informacje o oddolnym tworzeniu praw w wojskach stacjonujących w Rzeczypospolitej pochodzą z 1570 r. Wówczas, wobec zaległości w wypłacie żołdu, żołnierze zawiązali w Radomiu konfederację. Tam też 17 maja wydali dokument, wyznaczając zjazd w Piotrkowie na dzień 8 lipca 1570 r., w którym mieli wziąć udział wszyscy rotmistrze i towarzysze. Podczas obrad oficerowie zobowiązani byli do wyboru dowódcy oraz zastępcy konfederacji (oficjalnymi kandydatami zostali Stanisław Cikowski i Jakub Secygniowski). Przywódcy konfederacji z kołem konfederackim mieli również ogłosić artykuły porządkowe⁶⁸.

⁶⁴ S. Brodowski, *Corpus Iuris Militaris Polonicum*, Elbląg 1753, s. 18, 20.

⁶⁵ Charakterystyczne, iż były analogiczne uchwały sejmowe potwierdzające obowiązywanie artykułów wojskowych w Wielkim Księstwie Litewskim. Zob. K. Łopatecki, „*Disciplina militaris*”..., s. 616–617.

⁶⁶ Jest to problem dostrzegany w historiografii, vide: G. Błaszczyk, *Artykuły wojskowe i ich rola dla ustroju polskich sił zbrojnych i prawa wojskowego (do końca XVII wieku)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1979, nr 31, s. 94.

⁶⁷ Zob. J. Urwanowicz, *Zgromadzenia wojskowe a instytucje parlamentarne w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. Relacje, aspiracje, analogie*, [w:] *Kultura parlamentarna epoki staropolskiej*, red. A. Stroynowski, Warszawa 2013, s. 47–59.

⁶⁸ K. Pułaski, *Sprawa o zapłatę zaległego żołdu rotom zaciężnym za Zygmunta Augusta*, [w:] idem, *Szkice i poszukiwania historyczne*, Seria 3, Kraków 1906, s. 220–223; J. Urwanowicz, *Wojskowe „sejmiki”...*, s. 76. Informacje o ogłoszonych artykułach wojskowych znajdują się w liście skonfederowanego towarzystwa do Zygmunta Augusta, pod którą podpisało się 12 rotmistrzów (brak daty): Svenska Rikssarkivet (Stockholm), Extranea IX Polen, 88, karty niepaginowane. Nie można się zgodzić z tezą G. Błaszczyka, op. cit., s. 94, że w zakresie tworzenia praw przez konfederacje, precedensowy charakter miał związek z 1612–1614 r.

Przykłady z 1570, 1581 i 1601 r. były znaczące, jednakże utrwalenie u współczesnych świadomości o możliwości tworzenia praw przez samorząd wojskowy w armiach niepaństwowych wiązało się z rokoszem Zebrzydowskiego. Wówczas strona antykrólewska zdecydowała się wydać specjalny akt prawny o dyscyplinie podczas rokoszu. W 1606 r. wybrano deputatów porządkowych (po dwóch z województwa), którzy z marszałkiem stworzyli *Artykuły rokoszu pod Sandomierzem dobrowolnie przez wszystkie narodu korony tej obywatele zgodnie uchwalone*. Wydano je po konfederacji zawiązanej pod Sandomierzem 12 sierpnia 1606 r. Składały się one z 16 artykułów i były zbliżone formą do artykułów marszałkowskich⁶⁹.

Wzorzec został skopiowany podczas dymitriad. Jan Piotr Sapieha, tworząc prywatną armię, która miała walczyć po stronie Dymitra Samozwańca, sporządził w analogicznej procedurze prawa wojskowe. Najpierw uchwalono tekst konfederacji, po czym zaprezentowano wojsku 2 sierpnia 1608 r. artykuły wojskowe. Żołnierze nad rzeką Łośmianą zapoznali się z nimi, po czym „towarzystwo zgodnie na konfederację i artykuły namówiwszy podpisali się rękami swymi”. Oznaczało to, że żołnierze zobowiązali się „tym artykułom które są podane od Jego Mści we wszystkim dosyć czynić”⁷⁰. Od początku XVII stulecia możemy mówić o stosowanej powszechnie procedurze polegającej na tym, iż wojsko uchwalało artykuły konfederackie razem z tekstem konfederacji. Interesujące, że towarzysze analogicznie jak w wojskach państwowych podpisywali się pod artykułami wojskowymi. Niestety nie znamy treści aktu normatywnego z 1608 r., nie wiemy zatem, czy nawiązywały one do artykułów rokoszowych czy obowiązujących w tym czasie artykułów hetmańskich⁷¹.

Pewne jest jednak, że podczas kolejnych burzliwych lat wojsko walczące przy kolejnych Dymitrach tworzyło odrębne dla każdego pułku reguły dyscyplinarne. Koła wojskowe odgrywały rolę nie tylko w sądownictwie, lecz także we wprowadzonych zmianach legislacyjnych⁷². Ważna jest relacja z koła pułku Mikulińskiego, którego obrady wiązały się z inicjatywą prawodawczą złożoną przez Jana Piotra Sapiehę. Adresaci instrukcji częściowo przyjęli zawarte tam

⁶⁹ *Artykuły albo ustawa rokoszowa*, Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku, 1069, k. 69–69v; Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku, 317, k. 148v–149; H. Schmitt, *Rokosz Zebrzydowskiego*, Lwów 1858, s. 216–217, 220–223 (przytoczony tekst artykułów), 275–276; J. Maciszewski, *Wojna domowa w Polsce, 1606–1609*, Wrocław 1960, s. 263.

⁷⁰ Svenska Riksarkivet (Stockholm), Skoklostersamlingen, Polska Manuskript, sygn. E 8610:2, No 352, k. 9.

⁷¹ Według Piotra Florka (*Żołnierze pułku starosty uświackiego Jana Piotra Sapiehy wobec ludności cywilnej Państwa Moskiewskiego, 1608–1612*, [w:] *Studia historyczno-wojskowe. Armia i społeczeństwo*, red. T. Ciesielski, Zabrze 2009, s. 58–59) pułk Jana Piotra Sapiehy w okresie dymitriad stosował artykuły Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”. Są to jednak spekulacje pozbawione podstaw źródłowych.

⁷² *Moskwa w rękach Polaków: pamiętniki dowódców i oficerów garnizonu polskiego w Moskwie w latach 1610–1612*, oprac. M. Kubala, T. Ścieżor, Warszawa 1995, s. 272, 302.

propozycje, m.in. „strony wszeteczeństwa na ta przystajemy, na to exequia dobra jest i peny postanowić [pkt 8], synkarkom dobrze za obozem stać, a ustawa żeby była na nich [pkt 9], ktoby Duńcom i Moskwie krzywdę czynił penę nam uczynić i exequia”⁷³.

Zwyczaj ten utrwalił się podczas działań konfederacji Józefa Cieklińskiego. Była to pierwsza wielka konfederacja wojskowa. Żołnierze przebywający w Moskwie zdecydowali się na wypowiedzenie posłuszeństwa władzom państwowym 7 stycznia 1612 r.⁷⁴ Wówczas też w kole ułożyli obowiązujące ich artykuły wojskowe, podkreślając, że „żadne zgromadzenie znaczne, bez rządu trwać nie może”⁷⁵. Stworzony akt normatywny składał się z 5 punktów, zaznaczono jednakże konieczność dalszego doprecyzowania i rozbudowy. Koło generalne zezwoliło marszałkowi i deputatom „insze do konfederatiej artykuły potrzebne [...] na inszy czas spisane odkładamy [i] dozwalamy, które mają bydz jednak niemniej approbowane w kole”⁷⁶. Przypadek taki miał miejsce m.in. 14 maja 1613 r. w Krośnie, gdzie koło normowało zasady dyscypliny wojskowej⁷⁷. Tym samym, podobnie jak podczas rokосу i dymitriad, inicjatywa ustawodawcza należała do marszałka i deputatów, ostateczną jednak decyzję podejmowało koło. Taki podział kompetencji skutecznie funkcjonował w praktyce. Stosunkowo szybko dodawano kolejne artykuły, od 5 uchwalonych w Moskwie do 14 w momencie stacjonowania na ziemiach Rzeczypospolitej⁷⁸. Ścisłe przestrzegano przy tym zasad legitymizujących władzę koła generalnego, którego moc wiązała się z demokracją bezpośrednią. Dlatego zobowiązywano wszystkich towarzyszy i oficerów do przybycia na koło złożone przez marszałka. Nieobecność zagrożona była w tym przypadku karą 30 zł, „jednak jeśliby które roty odległe były od wojska koła naznaczonego, tedy pod rozsądek”⁷⁹.

⁷³ Svenska Rikskarkivet (Stockholm), Skoklostersamlingen, Polska Manuskript, sygn. E 8600,teczka: Acta ad historiam bellorum inter Poloniam et Moschoviam, k. 37.

⁷⁴ Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, sygn. 50, k. 158 i nast.; A. Michalek, *Zejsście załogi polskiej z Kremła i konfederacja Cieklińskiego 1612–1614*, „Teki Historyczne” 1966–1968, nr 15, s. 138–139.

⁷⁵ *Porządek i artykuły do konfederatiej należące*, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, F17–178, k. 3.

⁷⁶ Ibidem, k. 4.

⁷⁷ S. Maskiewicz, *Pamiętnik*, [w:] *Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów (wiek XVII)*, oprac. A. Sajkowski, Wrocław 1961, s. 187.

⁷⁸ *Artykuły wojsku uchwalone*, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, F17–178, k. 4–5; Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, sygn. 108, s. 647–648 (5 artykułów); *Artykuły panów konfederatów moskiewskich*, Biblioteka Raczyńskich, sygn. 12, s. 139–142 (11 artykułów); *Józefa Cieklińskiego marszałka konfederacji artykuły wojska stołecznego*, [w:] *Polskie ustawy...*, s. 207–209 (12 artykułów); *Artykuły konfederackie, gdy z stolice zesзли*, Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów, dz. II, sygn. 582, s. 1–8 (14 artykułów).

⁷⁹ *Artykuły konfederackie, gdy z stolice zesзли*, Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów, dz. II, sygn. 582, art. 11, s. 5. W innych redakcjach: *Artykuły panów konfederatów...*, sygn. 12, art. 10, s. 141.

Kolejne konfederacje wykorzystywały dorobek stworzony w latach poprzednich. W dalszym ciągu naczelnym organem prawodawczym dla związku było koło generalne. Projekty praw tworzyli marszałkowie z deputowanymi. Było tak w 1622 r., kiedy uchwalono *Artykuły postanowione do konfederacji chojnickiej żołnierskiej*⁸⁰. Liczne artykuły konfederackie z drugiej połowy XVII w. nie wnoszą do powyższych uwag nic nowego⁸¹. Jeżeli konfederacja nie występowała przeciwko władzy zwierzchniej, a stworzona była z myślą o zagrożeniu zewnętrznym, nie wypowiedano posłuszeństwa obowiązującym prawom. Tak postąpiła konfederacja tyszowiecka zawiązana 31 grudnia 1655 r. Zwołała ona pospolite ruszenie, jednocześnie określiła, że „żołnierz pieniężny, jako i Rycerstwo z Województw, tak się zachować powinni, jako artykuły dawne wojskowe opisują”⁸².

Odrębnie potraktować należy formacje lisowczyków. Ta prywatna armia stworzona podczas wojen z Moskwą przez Aleksandra Lisowskiego przekształciła się z oddziału wolontariuszy w jednostkę permanentnie skonfederowaną⁸³. Pierwsza informacja o generalnym kole pochodziła jeszcze za życia pierwszego dowódcy i założyciela (4 sierpnia 1616 r.)⁸⁴. Z tego okresu nie posiadamy jednak wiarygodnych informacji o tworzeniu artykułów wojskowych, choć wobec przestępców stosowano kary wojenne⁸⁵. Po śmierci Lisowskiego dominującą rolę zaczęło odgrywać koło lisowskie, pułkownik zaś odgrywał rolę drugorzędną⁸⁶.

Badania Władysława Magnuszewskiego wskazują, że organy te przed poszczególnymi wyprawami wojennymi uchwały własne artykuły wojskowe. Najprawdopodobniej pierwsze prawa stworzono w 1619 r., kolejne zaś w la-

⁸⁰ Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, sygn. 444, s. 228–230.

⁸¹ Przykładowo: W. Kochowski, *Historia panowania Jana Kazimierza*, t. II, wyd. E. Raczyński, Poznań 1859, s. 125: „nie chcąc ordynansów królewskich słuchać, złożyli koło wojskowe i ustanowili artykuły we związku, jak się mają rządzić”. O konfederacjach drugiej poł. XVII stulecia: E. Janas, *Konfederacja wojska koronnego w latach 1661–1663. Dzieje i ideologia*, Lublin 1998; A. Rachuba, *Konfederacje wojska litewskiego 1655–1663*, Zabrze 2010.

⁸² *Uniwersał Konfederacji o pospolitem ruszeniu*, [w:] J. Michałowski, *Księga pamiętnicza*, wyd. A. Z. Helcel, Kraków 1864, s. 796.

⁸³ A. G. Przepiórka, *Od wolontariuszy do żołnierzy zaciężnych. Ewolucja formacji lisowczyków w dobie wojny z Moskwą (1615–1618)*, [w:] *Organizacja armii w nowożytniej Europie...*, s. 217–242.

⁸⁴ J. K. Chodkiewicz do Lisowczyków, 4 VIII 1616 z Orszy, Biblioteka Narodowa w Warszawie, Biblioteka Ordynacji Zamoyskich, sygn. 960, s. 489.

⁸⁵ Z tego okresu posiadamy jedynie skąpe wzmianki o próbach karania lisowczyków przez hetmana Jana Karola Chodkiewicza. Zob. Dekret Jana Karola Chodkiewicza w sprawie Gabriela Tupalskiego, Stuck 24 XI 1616, Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów, dz. II, nr 658, [s. 1–2], w którym hetman wielki litewski skazał rotmistrza Gabriela Tupalskiego na ścięcie mieczem, a dwóch jego „setników” na wbicie na pal. Uznano ich winnych buntu, zabójstwa 130 osób oraz złupienia miasta Kopył. Za zwrócenie uwagi na ten proces serdecznie dziękuję mgr. Andrzejowi Przepiórcze.

⁸⁶ Zob. J. Urwanowicz, *Wojskowe „sejmiki”...*, s. 103–111.

tach: 1620, 1622, 1623⁸⁷. Ich projekt tworzył pułkownik wraz z dobranymi przez siebie ludźmi. Wskazuje na to powołanie w pierwszej kolejności naczelnego wodza i urzędników, później uchwalano prawa lisowskie. Podobnie jak w wojskach skonfederowanych, zdarzało się kilkakrotnie podczas roku lub kampanii wojennej uchwalać i modyfikować prawa na zebraniach wojskowych⁸⁸.

Przyjąć należy, że lisowczycy wykorzystali istniejące wzorce, stosowane w wojskach prywatnych służących w armiach dwóch Dymitrów i zbuntowanych (skonfederowanych) jednostek państwowych. W obu przypadkach armie tworzyły własne prawa porządkowe, które tym samym akcentowały swoją niezależność.

Niezwykła – jako prawodawcy – jest postać Stanisława Stroynowskiego. Został on pułkownikiem, po Stanisławie Rusinowskim już pod Chocimiem. W 1622 r. otrzymał on od ks. Liechtensteina list przypowiedni na czynienie zaciągów dla cesarza. Dzięki temu nie tylko odgórnie został wybrany pułkownikiem, lecz również otrzymał imienne nominacje dla 13 rotmistrzów. Wydawało się, że znacznie osłabione zostały kompetencje koła, które mogło jedynie zdecydować o przyjęciu zaprezentowanej oferty. W rzeczywistości, podczas obrad, które odbyły się w maju w Krzepicach, okazało się, że instytucja władzy bezpośredniej nadal doskonale funkcjonuje. Wybrano wówczas strażnika, oboźnego oraz jeszcze jednego rotmistrza. Co najważniejsze – koło uchwaliło również artykuły wojskowe⁸⁹.

Wersja tego aktu normatywnego pozostawiała wiele do życzenia, przede wszystkim w aspekcie dyscypliny wojskowej, dlatego pułkownik przygotowywał jej zmianę. Wprowadzenie dodatkowych przestępstw zagrożonych surowymi karami było rozwiązaniem niepopularnym – to nie wymaga wyjaśnień. Wydaje się, że pułkownik szukał wsparcia w przeforsowaniu nowych praw – i takie odnalazł w osobie Wojciecha Dembołeckiego⁹⁰. Jako kapelan wojskowy, obdarzony niezwykłą charyzmą, miał on duży autorytet wśród żołnierzy. Istotnym zabiegiem propagandowym było przygotowanie i przeprowadzenie przed obradami, wzorem prac sejmu i sejmików, mszy św. Podczas niej czytano odpowiednio dobrane fragmenty Biblii, kapelan starannie przygotował kazanie. Wszystkie te czynności robiono po to, by nakłonić żołnierzy do zaakceptowa-

⁸⁷ W. Magnuszewski, op. cit., s. 125–127, 129–130.

⁸⁸ W. Dembołecki, *Pamiętniki o Lissowczykach, czyli przewagi elitarów polskich (r. 1619–1623)*, wyd. K. J. Turowski, Kraków 1859, s. 16: „W Żmigrodzie koło generalne mieli, na którym zgodnie Jarosza Kleczkowskiego [...] za pułkownika obrali, a potem na drugim kole generalnym w Bochni, dla nowo przymieszanych uczynionym, znowu go potwierdzili [...]. Tamże urzędniki wojskowe obrawszy, a rotmistrze rozporządziwszy i artykuły dla karności wojskowej” uchwalili.

⁸⁹ J. Urwanowicz, *Wojskowe „sejmiki”...*, s. 106–108; W. Magnuszewski, op. cit., s. 30–100.

⁹⁰ Podobne przypuszczenie prezentuje: W. Magnuszewski, op. cit., s. 127–128.

nia surowych kar przewidzianych w projekcie artykułów⁹¹. Efekt był doskonały, o czym świadczy stworzony w Kłatowie 19 czerwca 1622 r. nowy akt normatywny. Dodać należy, że uchwalenie artykułów na kole generalnym lisowskim potwierdzono, składając podpisy nie tylko przez rotmistrzów, lecz także poruczników⁹².

Rok później Stroynowski zdecydował się na dalszy krok w przejęciu władzy prawodawczej. Po raz kolejny otrzymał list przypowiedni i nominację, tym razem od cesarza. Sporządził on – wzorując się na kompetencjach hetmańskich – następną wersję artykułów wojskowych, które znacznie wzmocniały władzę pułkownika, ograniczając przy tym uprawnienia koła. O tym, że nie było to zadanie łatwe, świadczy obszerna arena dodana do tego aktu. Szczegółowo opisywała ona nowe okoliczności prawne, w których został stworzony dokument. Wskazano tam, że nowe artykuły wojskowe sporządzone zostały na wyraźny rozkaz cesarza, który żądał zachowania reguł dyscyplinarnych podobnych do innych mu podlegających wojsk. Dodatkowo odwołano się do teorii i doświadczenia wojennego, sam zaś Stroynowski przedstawił się jedynie jako realizator woli cesarza, wskazując, że jest to konieczny warunek przyjęcia służby u Habsburgów⁹³.

Reguły przyjęcia artykułów zostały odnotowane w arendzie: „kórtzy mają wolą być pod regimentem moim rotmistrzami, w ten sposób podają, aby się na nie pierwsi podpisali, a potym z towarzystwem swym (im też także na tychże artykułach podpisanym) na pewne miejsce, gdzie się naznaczy... ściągali”. Na podstawie tego fragmentu Władysław Magnuszewski twierdzi, że Stroynowski „nie przedkładał już artykułów do zatwierdzenia w kole generalnym, lecz wprost je podyktował, odwołując się do woluntarystycznej decyzji żołnierzy, zamierzających znaleźć się w jego pułku. [...] Upřednie złożenie podpisów pod artykułami, tak przez oficerów, jak i towarzyszy, mających wyrażać ich akceptację jeszcze przed nastąpieniem koncentracji chorągwi, miało przyczynić się do zagwarantowania całkowitego posłuszeństwa wojska pułkownikowi...”. Autor podsumowuje – „sposób to nowy, wcześniej w wojsku polskim nie znany, «publikowanie» artykułów następowało dopiero w obozie”⁹⁴.

Przytaczam ten fragment, by zwrócić uwagę na konieczność odmiennej interpretacji źródła. Na podstawie przeprowadzonej powyższej analizy zachowań wojsk państwowych przy ogłaszaniu artykułów wojskowych sądzę, że mamy do czynienia z wyraźną recepcją tych rozwiązań stosowanych wów-

⁹¹ Dodać należy, że rola W. Demboleckiego w treści praw lisowskich jest bardzo widoczna, m.in. w kwestii pozycji kapelana wojskowego. W. Dembolecki, op. cit., s. 72; M. Dzieduszycki, *Dzieje Lisowczyków*, [w:] *Biblioteka Naukowego Zakładu imienia Ossolińskich*, t. X, Lwów 1844, s. 28, 61.

⁹² *Artykuły elearskie, w kole ich generalnym kłatowskiem 19 Junii odnowione i potwierdzone*, [w:] W. Dembolecki, op. cit., s. 73–79.

⁹³ *Stanisława Stroynowskiego Artykuły głogowskie*, [w:] W. Magnuszewski, op. cit., s. 186.

⁹⁴ W. Magnuszewski, op. cit., s. 142.

czas przede wszystkim w Wielkim Księstwie Litewskim. W pierwszej kolejności dokument zawierający przepisy porządkowe podpisywali rotmistrze – dlatego przypuszczać należy, że mieliśmy do czynienia z kołem rotmistrzowskim. W dalszej kolejności pułkownik wspomina o analogicznej czynności przeprowadzonej w kole chorągwanym, które powinno odbyć się jeszcze przed przybyciem do obozu wojskowego. Dlatego nie był to nowatorski sposób uchwalenia praw, stanowił on przykład przejścia rozwiązań stosowanych w wojskach państwowych Rzeczypospolitej. Jest to kolejna sytuacja, w której wykorzystano dwuetapowy proces uchwalania (ogłaszania) praw i ich akceptacji. Taka procedura powodowała, że wojsko jedynie w niewielkim stopniu było w stanie narzucić swoją wolę, w przeciwieństwie do możliwości wywierania nacisku przez koło generalne.

5. Podsumowanie

Podsumowując zagadnienia związane z udziałem kół wojskowych w procesie uchwalania artykułów wojskowych, należy podkreślić, że rozwiązania istniejące w Rzeczypospolitej nie stanowiły ewenementu. Wręcz przeciwnie, wydaje się, że wskazane jest podkreślanie wspólnych płaszczyzn istniejących w ówczesnej europejskiej wojskowości rozwiązań⁹⁵. Należy więc przyjąć udział zgromadzeń wojskowych w tworzeniu prawa wojennego za regułę. Różnice polegały na odmiennym zakresie kompetencji organów samorządowych wojska i różnym ich nasileniu w czasie. Przykładem mogą być Zjednoczone Prowincje. Na początku wojny 80-letniej udział wojsk w procesie legislacyjnym był bardzo duży. Żołnierze zbierali się w tzw. kole (*Ringe*), gdzie podejmowali decyzje dotyczące zasad swojej służby. Pierwszym działaniem ograniczającym kompetencje samorządów wojskowych były przepisy Wilhelma Orańskiego dla garnizonu w Zaltbommel w 1572 r. Gwarantowały one naczelnemu dowódcy możliwość wydania nowych lub zmiany dotychczasowych artykułów wojskowych. Istniało jednak zastrzeżenie, że czynność ta odbędzie się po konsultacji z organem określanym jako *Bevelhebbbers* (kadra dowódcza – co można utożsamić z kołem rotmistrzowskim)⁹⁶. Jednakże już sześć lat później

⁹⁵ Por. J. Urwanowicz, *Wojsko Rzeczypospolitej wobec polityki (na tle postaw armii europejskich)*, [w:] *Dziedzictwo Pierwszej Rzeczypospolitej w doświadczeniu politycznym Polski i Europy*, red. J. Ekles, Nowy Sącz 2005, s. 25–37; J. Maroń, „Odmienności staropolskiej wojskowości”, [w:] *Między Zachodem a Wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej*, red. J. Staszewski, K. Mikulski, J. Dumanowski, Toruń 2002, s. 301–307.

⁹⁶ Norma ta została wyrażona w ostatnim z przepisów (nienumerowane, odnotowane akapitem): *Artikele brieff*, Nationaal Archief, Den Haag, Paulus Buys, sygn. 73, [s. 9]. Zob. *Inventaris van het archief van mr. Paulus Buys, 1572–1587*, Den Haag 1976, s. 62.

udało się zrezygnować z tego zwyczaju dla wojsk stacjonujących w Zelandii, a książę mógł dowolnie kształtować prawa wojskowe, bez zgody wojska⁹⁷.

Zatem holenderskie wojskowe organy samorządowe miały najszersze kompetencje w czasie, gdy instytucja kół wojskowych w Koronie i na Litwie dopiero nabierała kształtu. Jednakże tam nie znano instytucji podpisywania się dowódców pod artykułami wojskowymi⁹⁸. Mogło to wynikać z rozdrobnienia sił zbrojnych, które stacjonowały w wielu miastach i twierdzach. Dlatego w zachowanych rękopiśmiennych źródłach przeważają listy wojenne opisujące dyscyplinę wojskową, wysyłane przez głównodowodzących do pojedynczych kapitanów i pułkowników.

Charakterystyczny na tle Europy jest natomiast rozpowszechniony proces podpisywania się pod nowo utworzonymi artykułami wojskowymi. Sądzę, że była to zastępcza formuła – wobec odstąpienia od stosowania przysięgi na przestrzeganie artykułów wojskowych. Zastąpiono ją poprzez prezentację artykułów kadrze dowódczej. Pierwotnie czynność ta miała jedynie charakter informacyjny, później zaś przekształciła się w sformalizowaną zgodę wyrażoną przez rotmistrzów. Wraz z ukształtowaniem się kół wojskowych, artykuły były akceptowane na kole rotmistrzowskim od lat sześćdziesiątych XVI w. w Koronie. Podobne działania na Litwie znamy dopiero z kolejnego stulecia. Tam były one dłużej stosowane w XVII stuleciu.

W wojskach państwowych przy aprobowaniu praw wykorzystywano koła rotmistrzowskie i chorągwiane. Podkreślić należy, że pierwsze jedynie wyjątkowo wpływały na kształt tworzonych artykułów wojskowych. Natomiast drugie zwoływane były tylko, by zaakceptować stworzone prawa, poprzez złożenie pod dokumentem podpisu. Takie dwuinstancyjne akceptowanie artykułów wojskowych było bardzo korzystne dla wodzów, gdyż uniemożliwiała żołnierzom przeprowadzenie skoordynowanych działań. Koło generalne miało dużo większe możliwości wpływania na podejmowane decyzje przy tworzeniu nowych praw. Szczególną rolę odgrywało ono w wojskach skonfederowanych oraz u lisowczyków. Dopiero po zatwierdzeniu praw przez żołnierzy następowało oficjalne ich ogłoszenie i od tego momentu obowiązywały one w całej armii.

⁹⁷ E. Swart, *From „Landsknecht” to „Soldier”: The Low German Foot Soldiers of the Low Countries in the Second Half of the Sixteenth Century*, „International Review of Social History” 2006, nr 51 (1), s. 82–85; idem, *Krijgsvolk. Militaire professionalisering en het ontstaan va het Staatse leger, 1568–1590*, Amsterdam 2006, s. 78–79.

⁹⁸ Również w archiwach holenderskich do rzadkości należą oryginalne artykuły wojskowe. Należy uznać, że wzorcowy dokument zaopatrzone był w podpis i pieczęć naczelnego wodza wyprawy. Zob. *Alsoe gheduerende dese oorloghe nu ettelijcke jaeren herwaerts zeer groote abuse...*, Nationaal Archief, Den Haag, Paulus Buys, sygn. 40, [s. 10].

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archivio Segreto Vaticano, Citta del Vaticano

(Tajne Archiwum Watykańskie, Watykan)

Segreteria di Stato, Polonia

16

Archiwum Główne Akt Dawnych

Archiwum Radziwiłłów

dział II: 582, 658, 799

dział V: 17656

dział VII: 5

Archiwum Zamoyskich

3112

Biblioteka Jagiellońska w Krakowie

sygn. 102

Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie

108, 444, 1621

Biblioteka Narodowa w Warszawie

Biblioteka Ordynacji Zamoyskich

960

Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku

317, 328, 330, 669, 1069, 1535

Biblioteka Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie

2253

Biblioteka Raczyńskich, Poznań

12

Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie

50

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu

178, 6138, 6945

Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Vilnius

(Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich)

f. 17: 131, 178

Львівська Наукова Бібліотека НАН України ім. В. Стефаника, Львів

(Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. Wasyla Stefanyka)

f. 4, op. 1, nr 67

Nationaal Archief, Den Haag

(Archiwum Narodowe Holandii w Hadze)

Paulus Buys

40, 73

Российская Национальная Библиотека, Санкт Петербург

(Rosyjska Państwowa Biblioteka w Sankt Petersburgu)

Отдел рукописей

Ф. 971, Авт. 321/2 (оп. 2, № 192), №: 9, 42, 157, 243, 244, 283.

Ф. 971, Авт. 321/1 (оп. 2, № 191), №: 152

Российский Государственный Архив Древних Актов, Москва

(Rosyjskie Państwowe Archiwum Akt Dawnych w Moskwie)

Ф. 12: 8

Svenska Riksarkivet, Stockholm

(Archiwum Królewskie w Sztokholmie)

Skoklostersamlingen, Polska Manuskript

E 8600, E 8610:2

Extranea IX Polen

88

Staatsbibliothek zu Berlin

(Biblioteka Państwowa w Berlinie)

Ms. boruss. fol. 1254

Źródła drukowane*Acta Tomicianae*, t. IX, Poznań 1876, s. 105–106.*Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego*, t. III: 1582–1584, wyd. J. Siemieński.Bielski J., *Dalszy ciąg kroniki polskiej zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r.*, wyd. F. M. Sobieszczański, Warszawa 1851.Brodowski S., *Corpus Iuris Militaris Polonicum*, Elbląg 1753.*Corpus iuris Polonici*, vol. III: *Annos 1506–1522 continens*, typis mandavit adnotationibus instruxit O. Balzer, Cracoviae 1906.Dembołecki W., *Pamiętniki o Lissowczykach, czyli przewagi elearów polskich (r. 1619–1623)*, wyd. K. J. Turowski, Kraków 1859.Dzieduszycki M., *Dzieje Lisowczyków*, [w:] *Biblioteka Naukowego Zakładu imienia Ossolińskich*, t. X, Lwów 1844.*Hetman Florian Zebrzydowski o porządku wojennym*, wyd. S. Bodniak, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1931, nr 3 (2).J. A. Caligarii... *epistolae et acta 1578–1581*, wyd. L. Boratyński, [w:] *Monumenta Poloniae Vaticana*, Kraków 1915.Kochowski W., *Historia panowania Jana Kazimierza*, t. II, wyd. E. Raczyński, Poznań 1859.*Listy staropolskie z epoki Wazów*, wyd. H. Malewska, Warszawa 1977.*Materiały do działalności wojskowej Floriana Zebrzydowskiego*, wyd. J. Jasnowski, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1937, nr 9 (2).

- Matricularum Regni Poloniae summaria, pars IV: Sigismundi I regis tempora complectens (1507–1548), vol. 1: Acta cancellariorum 1507–1548, ed. T. Wierzbowski, Varsoviae 1910.*
- Michałowski J., *Księga pamiętnicza*, wyd. A. Z. Helcel, Kraków 1864.
- Moskwa w rękach Polaków: pamiętniki dowódców i oficerów garnizonu polskiego w Moskwie w latach 1610–1612, oprac. M. Kubala, T. Ścieżor, Warszawa 1995.*
- Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów (wiek XVII), oprac. A. Sajkowski, Wrocław 1961.*
- Piotrowski J., *Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków*, wyd. A. Czuczyński, Kraków 1894.
- Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku*, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1938.
- Stanisława Łaskiego wojewody sieradzkiego prace naukowe i dyplomatyczne*, wyd. M. Malinowski, Wilno 1864.
- Tarnowski J., *Rozmowa o prowadzeniu wojny z Turkami*, oprac. Z. Spieralski, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1986, nr 29.
- Volumina Constitutionum, t. I, vol. 2: 1527–1549, oprac. W. Uruszczak, S. Grodziski, I. Dwornicka, Warszawa 2000.*
- Volumina Legum, t. II, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859.*
- Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв., t. VI: Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки, первая половина XVI в., wyd. M. M. Krom, Moskwa–Warszawa 2002.*

Opracowania

- Błaszczyk G., *Artykuły wojskowe i ich rola dla ustroju polskich sił zbrojnych i prawa wojskowego (do końca XVII wieku)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1979, nr 31.
- Bołdyrew A., *Piechota zaciężna w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku*, Warszawa 2011.
- Ferenc M., *Mikołaj Radziwiłł „Rudy” (ok. 1515–1584). Działalność polityczna i wojskowa*, Kraków 2008.
- Florek P., *Żołnierze pułku starosty uświackiego Jana Piotra Sapielhy wobec ludności cywilnej Państwa Moskiewskiego, 1608–1612, [w:] Studia historyczno-wojskowe. Armia i społeczeństwo*, red. T. Ciesielski, Zabrze 2009.
- Inventaris van het archief van mr. Paulus Buys, 1572–1587*, Den Haag 1976, s. 62.
- Janas E., *Konfederacja wojska koronnego w latach 1661–1663. Dzieje i ideologia*, Lublin 1998.
- Kotarski H., *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582, cz. II*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1971, nr 17 (1).
- Kotarski H., *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582, cz. IV*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1972, nr 18 (1).
- Łopatecki K., *„Disciplina militaris” w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku*, Białystok 2012.

- Łopatecki K., *Artykuły rotmistrzowskie. Z badań nad kształtowaniem się wojsk zaciężnych w Koronie i WKsL*, [w:] *Organizacja armii w nowożytnej Europie: struktura – urzędy – prawo – finanse*, red. K. Łopatecki, Zabrze 2011.
- Łopatecki K., *Czy Jan Tarnowski jest twórcą prawa wojskowego na terenie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego?*, [w:] *Kultura społeczna i religijna Małopolski od XIII do XVI wieku*, red. W. Szymborski, J. Kozioł, Tarnów 2011.
- Łopatecki K., *Okoliczności tworzenia prawa wojskowego w Wielkim Księstwie Litewskim (1535–1673). Z badań nad kulturą prawną Rzeczypospolitej szlacheckiej*, [w:] *Środowiska kulturotwórcze i kontakty kulturalne Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do XIX wieku*, red. U. Augustyniak, Warszawa 2009.
- Łopatecki K., *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*, Białystok 2013.
- Maciszewski J., *Wojna domowa w Polsce, 1606–1609*, Wrocław 1960.
- Magnuszewski W., *Z dziejów elearów polskich. Stanisław Stroynowski, lisowski zagończyk, przywódca i legislator*, Warszawa–Poznań 1978.
- Maroń J., *Odmienności staropolskiej wojskowości*, [w:] *Między Zachodem a Wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej*, red. J. Staszewski, K. Mikułski, J. Dumanowski, Toruń 2002.
- Michalek A., *Zejście załogi polskiej z Kremla i konfederacja Cieklińskiego 1612–1614*, „Teki Historyczne” 1966–1968, nr 15.
- Nowakowa J., *Książca Albrechta „Księgi o rycerskich rzeczach a sprawach wojennych” w tłumaczeniu Macieja Strubicza*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1985, nr 28.
- Plewczyński M., *Żołnierz jazdy obrony potocznej za czasów Zygmunta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI w.*, Warszawa 1985.
- Przepiórka A. G., *Od wolontariuszy do żołnierzy zaciężnych. Ewolucja formacji lisowczyków w dobie wojny z Moskwą (1615–1618)*, [w:] *Organizacja armii w nowożytnej Europie: struktura – urzędy – prawo – finanse*, red. K. Łopatecki, Zabrze 2011.
- Pułaski K., *Szkice i poszukiwania historyczne*, Kraków 1906.
- Rachuba A., *Konfederacje wojska litewskiego 1655–1663*, Zabrze 2010.
- Rachuba A., *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa 2002.
- Ragauskienė R., *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila Rudasis (apie 1515–1584 m.)*, Vilnius 2002.
- Rundstein J., *Księga wojskowa Krzysztofa Radziwiłła hetmana polnego litewskiego 1618–1622*, [w:] *Pamiętnik Historyczno-Prawny*, t. VII, z. 4, red. P. Dąbkowski, Lwów 1929.
- Schmitt H., *Rokosz Zebrzydowskiego*, Lwów 1858.
- Sikora R., *Wojskowość polska w dobie wojny polsko-szwedzkiej 1626–1629*, Poznań 2005.
- Spieralski Z., *Instrukcje i artykuły hetmańskie Jana Tarnowskiego*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1994, nr 36.

- Swart E., *From „Landsknecht” to „Soldier”: The Low German Foot Soldiers of the Low Countries in the Second Half of the Sixteenth Century*, „International Review of Social History” 2006, nr 51.
- Swart E., *Krijgsvolk. Militaire professionalisering en het ontstaan va het Staatse leger, 1568–1590*, Amsterdam 2006.
- Tarnowski J., *Consilium rationis bellicae*, wyd. T. M. Nowak, Warszawa 1987.
- Uruszczak W., *Sejm walny koronny w latach 1506–1540*, Warszawa 1980.
- Uruszczak W., „Sejm walny wszystkich państw naszych”. *Sejm w Radomiu z 1505 roku i konstytucja „Nihil novi”*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2005, nr 57 (1).
- Urwanowicz J., *Wojsko Rzeczypospolitej wobec polityki (na tle postaw armii europejskich)*, [w:] *Dziedzictwo Pierwszej Rzeczypospolitej w doświadczeniu politycznym Polski i Europy*, red. J. Ekes, Nowy Sącz 2005.
- Urwanowicz J., *Wojskowe „sejmiki”. Koła w wojsku Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Białystok 1996.
- Urwanowicz J., *Zgromadzenia wojskowe a instytucje parlamentarne w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. Relacje, aspiracje, analogie*, [w:] *Kultura parlamentarna epoki staropolskiej*, red. A. Stroynowski, Warszawa 2013.
- Wisner H., *Wojna polsko-szwedzka w Inflantach 1621–1622*, „Zapiski Historyczne” 1991, nr 56 (4).